

Szabó Loránd

Kínai kulik Kongóban

A Belgiumban 1865 óta uralkodó II. Lipót király, aki egyben 1885-től az Afrika szívében elhelyezkedő Kongó Szabad Álla szuverén ura volt, szilárdan elhatározta, hogy ez utóbbi szerzeményét hasznosítja, mégpedig természeti erőforrásainak kiaknázása révén. Abban az időben a terület kincseiből az elefántcsont és a kaucsuk volt ismert. Az elsőt főként műalkotások készítésére használták, vagy azok díszítőelemeként mutatkozott kereslet iránta, míg a második különösen az iparban vált egyre keresettebbé (vízzáró és elektromos szigetelőanyagként, tömítésként és kerékalapanyagként stb.). Néhány akadály tornyosult a király előtt, hogy afrikai birtokából gyorsan hasznot húzhasson. Mindenekelőtt biztosítania kellett hatalmát ama területek fölött, amelyeken az említett nyersanyagokat fel lehetett lelni, majd meg kellett szerveznie a begyűjtésüket vagy a helybéliektől való erőszakos megszerzésüket. A következő lépés a szállítás biztosítása volt. Ennek útjában állt az, hogy az ország belső területeit, ahonnan a két jószágot be lehetett szerezni, igencsak nehezen lehetett megközelíteni az Atlanti-óceán felől a Kongó folyó hosszú, kataraktákkal teletűzdelt szakasza miatt. II. Lipót úgy vélte, a folyónak ezt a torkolata előtti, nem hajózható szakaszát egy Matadi és Léopoldville között kiépítendő vasúttal lehetne áthidalni.

A mintegy 400 kilométeres vasútvonal megépítéséhez a veszélyes és fásaszto domborzati viszonyok között, valamint az egészségtelen éghajlat miatt jelentős mennyiségű munkaerőre volt szüksége, amelynek a veszteségei többszöri újólagozást tettek szükségessé. A munkálatok elején II. Lipót a Kongó Szabad Állam kijelölt határain belüli területnek még jelentős részét nem ellenőrizte, így nem tudta minden afrikai alattvalóját arra kényszeríteni, hogy „önként” dolgozzon az építkezésen, mivel akiket már valóban uralt, azok már teherhordóként a karavánutakat rótták.¹

Már jóval a vasút építési munkálatainak megkezdése előtt gondolt arra, hogy külföldieket – mégghozzá kínaiakat – alkalmazzon Kongóban, amint ezt tanúsítja egy 1885. szeptember 16-án az első kongói vasútépítésben jobbkezőnek számító Albert Thyshez² intézett levele: „Jegyezze fel a miniszteriumban, hogy mihelyt emberekre lesz szükségünk, Kínában kell őket keresnünk. Ajánlatos lesz már most foglalkoznunk ezzel az eshetőséggel, és előkészítenünk az intézkedése-

¹ MARCHAL, Jules: *L'Etat Libre du Congo: paradis perdu. L'histoire du Congo 1876-1900*, Volume 1. Paula Bellings, Borgloon, 1996. (MARCHAL 1) 312.

² Albert Thys (1849-1915) eredetileg katonatisztként került az udvarhoz, az 1876-os brüsszeli földrajzi konferencia előkészítésében a királynak dolgozó diplomata, Jules Greindl báró munkatársa volt, majd az uralkodó kabinetjében a gyarmati ügyek felelőse lett, II. Lipót afrikai tevékenységében oroszlánrészt vállalt, és saját (gyarmati) üzleti vállalkozásokat is indított a király ösztönzésére.

inket. Ön is tudja, hogy a sietséggel végrehajtott toborzások kívánnivalót hagynak maguk után.”³ Hogy miként támadt a királynak az az ötlete, hogy az 1890-es évek elején kulikat toborozzon, milyen eredménnyel járt, továbbá hogyan és miért vette komolyan a Francia Külügyminisztérium egy második toborzás hírért 1898-ban a párizsi Quai d’Orsay Diplomáciai Levéltárában (*Archives Diplomatiques du Quai d’Orsay*, a továbbiakban: AMAE) őrzött levelezés tanúsága szerint, ezt igyekszem a következőkben megvizsgálni.⁴

Kulik a világban

Az európai hatalmak által működtetett atlanti rabszolga-kereskedelem megszűnésének, valamint a keleti rabszolga-kereskedelem üldözésének a fő következménye az lett, hogy megnőtt az „olcsó” és nem túl követelőző munkaerő iránti kereslet mind a gyarmati mezőgazdaságban, mind a közmunkák szektorában a korábbi rabszolga-munkaerő helyettesítésére. A képesítés nélküli emberekből népességefelesleggel bíró vidékek, így elsősorban Kína és India egyes területei szolgáltak megoldással, a kulikkal.⁵ Az első óceánon túli migrációk a 19. század közepén az Antillákat, majd Dél-Afrikát és az Amerikai Egyesült Államokat vették célba.⁶ 1847-től 1874-ig mintegy 250.000–500.000 kínai kuli hagyta el hazáját.⁷ A kulik szerződéssel szegődtek el dolgozni. A szerződés időtartama általában öt évre szólt, a család elkísérhette a munkavállalót, és szavatolták a szerződés lejártá után a hazatérésüket. A jelentősebb kuliszállítmányokat a közvélemény figyelemmel kísérte, és felháborodott, ha kiderült, hogy a kulikkal való bánásmód nem különbözött sokban a hajdani rabszolgákétól.⁸

Számos gyarmaton és országban alkalmazták a kulikat vasúti építkezéseknél. Jó példa erre a Mombasából kiinduló vasút, mely Kenya belseje felé haladt

³ „Prenez bonne note au département que, lorsque nous aurons besoin d’hommes, ce sera en Chine que nous devons les trouver. Il sera prudent de nous occuper dès maintenant de cette éventualité et de préparer nos mesures. Vous savez que, faits à la hâte, les recrutements laissent à désirer.” Idézi CORNET, René Jules: *La bataille du rail. La construction du chemin de fer de Matadi au Stanley Pool*, L. Cuypers, Bruxelles, 1947. (CORNET) 230.

⁴ A tanulmány egy korábbi változata megjelent francia nyelven: *Coolies chinois au Congo*, IN: BEBESI György (szerk.): *Specimina Nova Pars Secunda* 2001, PTE, Pécs, 2001. 297-310. Egyben szeretnék köszönetet mondani Agnès Pouillon levéltáros-paleográfusnak, aki a Francia Külügyminisztérium Diplomáciai Levéltárában dolgozik, mivel sokat segített az ott folytatott kutatásaim során.

⁵ Bár korábban alábecsülték, a nem szerződéses, hanem szabad munkaerő jóval nagyobb számban áramlott Kínából és Indiából a környező területekre és más földrészekre, mint azt a korábbi munkák vélték. BUTLIN, Robin A.: *Geographies of Empire. European Empires and Colonies c. 1880-1960*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009. (BUTLIN) 137.

⁶ A Brit Birodalom területeire vándorló kulikról részletesen magyar nyelven lásd BÚR Gábor: *A migráció egyes kérdései a 19. századi Brit Birodalomban*, Öt kontinens. Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2003. 27-45. különösen 36-45.

⁷ „Coolie”. Microsoft „ENCARTA” Online Encyclopedia 2001. <http://encarta.msn.com>; (C) 1997-2001, Microsoft Corporation (2001.07.18.).

⁸ GUILLAUME, Pierre: *Le Monde colonial XIXe-XXe siècle*, Második, teljesen átdolgozott kiadás. Armand Colin, Paris, 1999. 229-230.

(az *Uganda Railway*) 1897-től, amelynél indiai kulikat alkalmaztak, akiknek miután lejárt a szerződésük, úgy is dönthettek, hogy helyben maradnak, s egyesek közülük maradtak is.⁹ Az Amerika Egyesült Államokban mintegy 9.000 kínai dolgozott a transzkontinentális vasútvonalak építkezésein.¹⁰

A Matadi-Léopoldville vasútvonal

A Kongói Vasúttársaság (*Compagnie du Chemin de fer du Congo*) 1889 júliusában jött létre 25 millió frankos alaptőkével, melyet a négy évesre tervezett építkezés költségeivel egyenértékűnek becsültek. Az uralkodó Albert Thyst nevezte ki a társaság vezérigazgatójává, s ez a fáradhatatlan ember kilenc éven keresztül irányította a munkálatokat, egészen a vonal megnyitásáig, 1898 júliusában.¹¹ Az 1884–1885-ös berlini konferencia¹² záródokumentumának (*acte final*) értelmében¹³ a Kongó folyó nemzetközi folyamnak számított, így a hajózás szabad volt mindenki számára. Ez a vasútvonal ugyanennek a nemzetközi rezsimnek volt a része a főkmány 16. cikkelye alapján, mivel a folyam nem hajózható részét váltotta ki. Ugyanakkor a vasút működtetése nagy haszon lehetőségét is magában foglalta, hiszen az egyetlen útvonalat jelentette a nyugati partról a nyersanyagban gazdag belső területek felé, de a vasút szabad használata nem feltételezte az ingyenességét, tehát a működtetője a használatól olyan összeget kérhetett a fuvarért, amely biztosította vállalkozásának kifizetődő voltát. Az építkezés 1890 tavaszán vette kezdetét.

Egy Belgiumból érkező gőzhajó 1889-ben a nyugat-afrikai partokon kikötve 650 embert toborzott (Accrából, Sierra Leonéból), akik közül 32 már dolgozott a Dakar–Saint Louis közti vasút építésén, és értett franciául. 1890 augusztusában további 350 embert szerződtettek Zanzibárban.¹⁴ A munkaerő java Nyugat-Afrikából érkezett, de Albert Thys több utazást is tett, hogy tájékozódjék esetleges újabb munkaerő beszerzésének lehetőségéről az Indiákról, Kínából, Szumátráról, Japánból és Amerikából.¹⁵ Jóllehet ezeknek a nem európai alkalma-

⁹ *Mombasa Online, Business and Economy.* <http://www.africaonline.co.ke/mombasa/tradeinmsa.html> (2001.07.18.); (C) Africa Online Ltd.

¹⁰ ENCARTA: „Coolie”.

¹¹ MARCHAL (1): 311-312.

¹² A konferenciával kapcsolatos makacs hiedelmekről lásd SZABÓ Loránd: *Afrika felosztása? Az 1884-1885-ös berlini Kongó-konferencia*, IN: CSABAI Zoltán – DÉVÉNYI Anna – FISCHER Ferenc – HAHNER Péter – KISS Gergely – VONYÓ József (szerk.): *Pécsi történeti katedra. Cathedra historica universitatis quinqueecclesiensis*, PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs, 2008. 419-429.

¹³ A berlini konferencia záróaktájának (főkmányának) teljes eredeti francia szövege megtalálható például BRUNSCHWIG, Henri: *Le Partage de l'Afrique noire*, Flammarion, Paris, 1971. 111-128. A főkmány (*Acte final*) szövegét 1886-ban XIV. törvénycikként iktatták be a magyar törvények közé („az Afrika némely [Kongó] vidékére vonatkozó kérdések szabályozása iránt tartott berlini értekezlet főkmányának beczikkelyezéséről”). Megtalálható az interneten is: *1000 év törvényei internetes adatbázis*, CompLex Kiadó Kft. 2003. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6207> (2008.06.10.).

¹⁴ CORNET: 174-175.

¹⁵ Uo. 214. 176.

zottaknak volt szerződésük a Társasággal, a helyzetük nem sokban különbözött egy kényszermunkásától 1892 végéig, amikor is a Társaság számot vetett az építkezésen alkalmazott erőszak miatt túrhetetlen körülményekkel és a következményként fellépő elhalálózásokkal, és bevezette a teljesítménybért, ami meggyorsította az előrehaladást.¹⁶ Az építkezés első három éve során lassan és kínkeservesen haladtak előre, 1892-ben még csak a negyedik kilométernél tartottak.¹⁷ Ugyanezen év végéig összesen 7.000 embert alkalmaztak, akiknek a fele meghalt vagy megszökött, 1 500 pedig hazatért.¹⁸ A magas halálzási arány és a rendkívül rossz bánásmód, amelynek a híre a nyugati parton egy idő után kezdett elterjedni, arra ösztökélték Thyst, hogy távolabbról szerezzen be új munkásokat.

Kulik Kongóban

Az a sajátos érdeklődés Kína iránt, amelyet II. Lipót tanúsított, nem csak arra szorítkozott, hogy a belgákat kínai befektetésekre igyekezett rávenni, hanem együtt járt azzal a meggyőződéssel, amelyet a korabeli közvélemény is sugallt: a kínaiak szorgos, szerény, fegyelmezett munkások, ellentétben az egyenlítői feketékkel, akiket semmittevő, fegyelmezetlen, a monoton munkák alól kibúvóknak tartottak. A királynak az a gondolata támadt, hogy új államát – gyarmatát – ezekkel a dolgozó emberekkel népesíti be, és meghatározott feladatra használja fel őket, amint erről értesülhetünk egy 1888. május 31-én Thyshez intézett feljegyzéséből: *„Mibe kerülne öt nagy kínai falu létesítése Kongóban? Egy északon, egy északkeleten, egy keleten, egy másik délen, végül egy Matadi és Léopoldville között. Kétezer kínai a határaink jelzésére, ugyan mibe kerülne?”*¹⁹ Az ötletére újból kitért ugyanezen év július 27-én: *„Mondja csak még egyszer, mennyibe kerülne évenként ötszáz, ezer, kétezer kínai katona?”*²⁰ Addig-addig dédelgette az elképzelést, míg végül szert tett Kongóban a kínaiakra, amint a *Le Siècle* című lap olvasói 1892. október 3-án értesülhettek róla a Közép-Afrikáról szóló hírekben: *„A Brüsszeli Földrajzi Mozgalom bejelentette 530 leszerződött kuli indulását Ázsiából, akik a kongói vasút építkezésén fognak dolgozni.”*²¹

Ezek a szerencsétlen makaói kulik, akiknek a számuk René Cornet-nél hol 550-re,²² hol pedig 540-re rúg,²³ 1892. november 11-én szálltak partra a

¹⁶ MARCHAL (1): 312. 317.

¹⁷ CORNET: 211.

¹⁸ MARCHAL (1): 314.

¹⁹ *„Que coûterait l'établissement de cinq gros villages Chinois au Congo? L'un au Nord, l'autre au Nord-Est, l'un à l'Est, l'autre au Sud et enfin l'autre entre Matadi et Léopoldville. Deux mille Chinois pour marquer nos frontières, qu'est-ce que cela coûterait?”* Idézi CORNET: 230.

²⁰ *„Dites-moi encore une fois ce que coûteraient par an cinq cents, mille, deux mille soldats chinois?”* Idézi CORNET: 230.

²¹ Újságkivágás, AMAE, Affaires diverses politiques, Affaires diverses Afrique, 15-ös iratcsomó (carton).

²² CORNET: 214.

²³ CORNET: 230.

Minotaure nevű hajó fedélzetéről. Azért voltak szerencsétlenek, mivel néhány hét leforgása után 300 meghalt, vagy délre szökött közülük, és képtelenség volt a maradékra fásasztó munkát bízni, mivel az egészségi állapotukat annyira megviselte a szokatlan éghajlat. Azok, akik végül az országban maradtak, kerteszkedéssel foglalkoztak a továbbiakban.²⁴ A királyi ötlet nem bizonyult kifizetődőnek.

Újabb próbálkozás?

A Matadi-Léopoldville vasút nem rendelkezett nagy szállítókapacitással, mivel keskeny nyomtávú volt, egy sín párral, meredek emelkedőkkel és éles kanyarokkal.²⁵ Egy kis mozdony járt rajta három-négy kocsival. Mégis az 1898 nyarán bekövetkezett üzembe állítása lehetővé tette, hogy jelentősen lefaragják aállítás idejét a szárazföld belsejébe és onnan az Atlanti-óceánhoz, így a teherhordók feladatát átvette ezen a szakaszon.

Kongó Szabad Állam új vonalak kialakításán dolgozott, a Stanley Falls és Redjaf közt létesítendő vasút előkészítő tanulmányai 1899 elején megkezdődtek, amint erről a Matadiban állomásozó francia alkonzul, Henri Quillet Saint-Ange jelentést tett külügyminiszterének, Théophile Delcassénak 1899 februárjában.²⁶ 1898 második felében és 1899-ben Kongó Szabad Államnak a területén több lázadással és ellenálló csoporttal kellett szembenéznie (így a Mongala vidékén és a budzsák lázadásával stb.), és a nyugtalanító hírek miatt az angol sajtóban olyan állítások is megjelentek, melyek szerint „a kormány fenntartása állítólag sehol sem érvényesül, és a szuverén király teljes gyarmatbirodalma felbolydult”.²⁷ Az állam tehát éppen híján volt fegyelmezett és engedelmes munkaerőnek abban az időben, amikor több infrastrukturális fejlesztési munkálatba akart volna belevágni a terület hatékonyabb működtetése és erőforrásainak kiaknázása érdekében.

Louis Jouffroy d'Abbans, a szingapúri francia konzul (1898–1902) 1898. október 15-i dátummal egy a saját megjegyzéseivel ellátott sajtószemlét küldött Párizsba.²⁸ Az újságkivágások közül a második, egy 1898. október 10-i hír a *Singapore Strait Times* című lapból felkeltette a francia külügyminiszter figyel-

²⁴ CORNET: 229-231.

²⁵ BUTLIN: 487.

²⁶ Franciaország Független Kongóban (Kongó Szabad Államban) működő Alkonzulátusának politikai sürgönye, Matadi, 1899. február 20. (Dépêche politique du Vice-Consulat de France au Congo Indépendant, Matadi, le 20 février 1899.) AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série, Congo Belge, Politique Intérieure, vol. 1 (1896-1905).

²⁷ „l'autorité du gouvernement n'existerait nulle part et tout l'empire colonial du Roi souverain serait bouleversé” Idézi az *Étoile Belge*, 1899. február 7. Újságkivágás, a belgiumi Francia Nagykövetség politikai sürgönyének melléklete, a kivágással azonos dátummal. AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série, Congo Belge, Politique intérieure, vol. 1 (1896-1905).

²⁸ Kétheti tájékoztató, Franciaország szingapúri Konzulátusa (Bulletin de quinzaine, Consulat de France à Singapour), AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série, Indes 25, Malaisie, Singapour, vol. 1 (1896-1909).

mét az anyag november 25-i megérkezésekor. Théophile Delcassé november 29-én átküldte kollégájának, Antoine Guillain gyarmatügyi miniszternek.²⁹ Guillain december 10-én válaszolt, és kérte, hogy a hírt próbálják megerősíteni a Kínában vagy Belgiumban állomásozó francia diplomaták, valamint a következőket fűzte még hozzá: „A minisztériumom értékelné, ha megtudnánk, milyen feltételek mellett szerződtették ezeket a kulikat, magukkal vihetik-e feleségüket és gyermekeiket, és végül, hogy ennek a toborzásnak volt-e valamilyen folyamánya?”³⁰ Ez a *Singapore Strait Times* hasábjain megjelent hír azt állította, hogy 1898 végén mintegy 50.000 kínai kuli indul Kongó Szabad Államba, miután különleges megállapodásokat kötöttek a kongói hatóságokkal. Sziámból és a Malaka-szorososi Területekről (*Straits Settlements*) indulnának útnak, és Kongó Szabad Államban középítkezések kivitelezésénél és egyéb szükséges feladatok végrehajtásában alkalmaznák őket. A cikk azt is megemlítette, hogy ha ez megvalósul, a kongói kormány eme ténykedésének a következményei többrétűek lennének, így például „a felső-kongói vasúttal és a bőséggel rendelkezésére álló munkaerő révén a Szabad Állam jövőbeli kilátásai jelentősen javulnak”.³¹

A minisztériumok vizsgálódnak - a valószínűség mérlegelése

Noha a hír több okból is hihetőnek tűnt a minisztereknek, azért maradtak kétségeik. II. Lipótnak megbízható munkaerőre volt szüksége a kaucsuktermelés szintjének fenntartásához és a fejlesztési munkálatok folytatásához, hogy tovább biztosíthassa az ország néhány éve végre pozitív mérlegét. Szingapúr, a brit koronagyarmat és a Malaka-szorososi Területek központja a Szuzei-csatorna megnyitása után még fontosabb pihenőkikötővé vált Ázsiában. Az 1880-as évektől kezdve pedig a világ kaucsukválogató és -elosztó központjának szerepét töltötte be. 1873 és 1913 között a kereskedelmi volumene nyolcszorosára növekedett.³² A virágzó város vonzotta a munkát kereső kulikat, és a kulik elosztó központjává vált, a település lakossága a 19–20. század fordulójára közelítőleg 220.000 főre növekedett, ebből a helyben lakó kínaiak száma pedig 160.000 körül mozgott.³³ Ezek a letelepedett kínaiak kapcsolatban álltak az anyaországgal és a kínai diaszpórával, így tudomással bírtak a „kínai világ-

²⁹ Delcassé levele Guillain számára, AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série, Congo Belge, Politique intérieure, vol. 1 (1896-1905).

³⁰ „*Mon département attacherait du prix notamment à savoir dans quelles conditions ont été engagés ces coolies, s'ils emmènent avec eux leurs femmes et leurs enfants, si enfin ce recrutement a reçu quelque suite.*” Guillain levele Delcassé számára, AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série, Congo Belge, Politique intérieure, vol. 1 (1896-1905).

³¹ „*With a railway to the Upper Congo and plentiful labour, the prospects of the Free State are greatly improving.*”

³² *Singapore* 1994. Idézi az Asian Network Information Center (ASNIC), University of Texas, Austin, <http://asnic.utexas.edu/asnic/countries/singapore/Singapore-History.html> (2001.07.18.), 1992-1999.

³³ MULLINER, K. - THE-MULLINER, Lian: *Historical Dictionary of Singapore*, The Scarecrow Press, Metuchen, New Jersey & London, 1991. 18. 176.

ban” bekövetkező eseményekről. Az évente Szingapúrba érkező 100.000–200.000 kínai különböző irányokban folytatta tovább útját.³⁴ A Kongóba tartó kuliknak nagy valószínűséggel eme elosztókikötőn keresztül kellett áthaladniuk, és ilyen jelentős méretű „szállítmány” nem juthatott volna tovább észrevétlenül a francia konzul vigyázó szemei előtt, akit ezért megbíztak a migránsok figyelésével.

1896. január 15-én Gabriel Hanotaux és Salisbury márkai aláírtak egy egyezményt, amelynek értelmében Sziám Királysága ütközőállam marad Franciaország és Nagy-Britannia indokínai gyarmatai között.³⁵ Ennek ellenére a versengés megmaradt, amelyből azonban Belgium húzott hasznot. A 19. század utolsó évtizedében ugyanis Sziám modernizációja részben belga tanácsadók segítségével zajlott. Ennek a csoportnak az élén állt Gustave Rolin-Jaequemyns, liberális politikus, volt belga belügyminiszter (1878–1884) és a nemzetközi jog szakértője, aki a sziámi király főtanácsadója volt 1892-től 1901-ig. A mintegy tucatnyi belga szakember vezényelte végig a sziámi állam jogi, közigazgatási és pénzügyi rendszerének reformját és modernizációját, továbbá jelen voltak a közmunkálatokért felelős szervek, a rendőrség vezetésében, és a sziámi infrastruktúra modernizálásában is részt vettek. Segédkeztek V. Ráma (Csulalongkorn) királynak³⁶ (1868–1910) abban, hogy kijátssza a franciák és britek expanzív törekvéseit.³⁷

A sziámi király a két európai nagyhatalom közti túlélés érdekében számot vetett azzal, hogy Japánon és az Egyesült Államokon kívül milyen egyéb, a térségben nem érdekelt európai gyarmati hatalmakkal lenne érdemes jó kapcsolatokat ápolnia annak érdekében, hogy megőrizhesse ütközőállam mivoltát. A szóba jöhető országok között Belgium, a Német Császárság, Olaszország és Dánia szerepelt.³⁸ Részben emiatt kerített sort 1897-es európai körútjára.

³⁴ Franciaország szingapúri konzuljának Delcasséhoz 1899. február 2-án intézett leveléből származó információ (Information prise dans la lettre du consul de France à Singapour, adressée à Delcassé au 2 février 1899). AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série, Congo Belge, Politique intérieure, vol. 1 (1896-1905).

³⁵ GIRAULT, René: *Diplomatie européenne. Nations et impérialismes 1871-1914*, Harmadik kiadás, Armand Colin, Paris, 1997. 192. és MONNET, Sylvie: *La politique extérieure de la France depuis 1870*, Armand Colin, Paris, 2000. 31.

³⁶ A sziámi király 1897-ben európai körutat tett, amely során találkozott a svéd nemzetközi válsár apópóján Stockholmban tartózkodó II. Lipót belga királlyal július 13-án (Thaiföld stockholmi Nagykövetsége: *111th Anniversary of King Chulalongkorn's Visit to Sweden*, <http://www.thaiembassy.se/embassy/111anni.php>, 2008.05.30.), majd belgiumi látogatásakor, szeptember 10-én Brüsszelben is. (*The King of Siam in Brussels*, New York Times, 1897. 09. 11. 7. oldal, <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=990DE3DD1330E333A25752C1A96F9C94669ED7CF>, (2008.05.30.).

³⁷ DUMONT, Georges-Henri: *150 ans d'expansion et de colonisation*, Paul Legrain, Bruxelles, 1979. 63-65.

³⁸ WEBER, Karl E.: *Dynastic Diplomacy in the Fifth Reign: Siam's Relations with German Bridgeheads*, Journal of European Studies, Vol. 12, N° 1, January-June 2004, Chulalongkorn University, Bangkok: <http://www.car.chula.ac.th/iic/html/EU%20Journal/2004/Weber%20CES.pdf> (2008.05.30.). 1-49: 24.

A sziámi uralkodó jobbkezét, Rolin-Jaequemynst II. Lipót király is nagyra becsülte. A későbbi első hágai békekonferencia elméleti előkészítőjeként és az első, a nemzetközi joggal magas szinten foglalkozó nemzetközi folyóirat, a *Revue de droit international et de législation comparée* vezetőjeként segített neki jogilag alátámasztani és megerősíteni Kongó Szabad Állam alkotmányát, amiért II. Lipót Kongó Szabad Állam – egyébként Brüsszelben működő – Legfelső Bíróságának (*Conseil Supérieur*) tagjává nevezte ki 1889-ben. Elméleti munkásságával pedig hozzájárult ahhoz, hogy Franciaország végül aláírja az 1889–1890-es brüsszeli rabszolga-kereskedelem elleni konferencia főokmányát.³⁹ Noha Belgiumból Sziámba utazott, továbbra is elkötelezett maradt II. Lipót kongói gyarmati „alkotás” iránt, mivel 1898-ban a japán kormánynál közbenjárt annak érdekében, hogy Japán kedvezően fogadjon egy szerződéstervezetet Kongó Szabad Állammal.⁴⁰ Mindezek tekintetében hihetőnek tűnt a francia miniszterek szemében, hogy a Sziámban jó pozícióban lévő belga csapat II. Lipót számára kulik toborzásában segédkezik.

A cáfolat

A két párizsi miniszter csak 1899 márciusának elején és áprilisában kapott válaszokat a belga király nagyszabású tervére vonatkozóan. Jouffroy d’Abbans levele március 4-én érkezett Párizsba. A francia konzul a következőket írta: „Mostanáig még egyetlen kínai sem indult el a szóban forgó irányban.”⁴¹ Vizsgálódásba kezdett, hogy kiderítse a *Strait Times* hírének eredetét, és nyomra lelt: „Őfelsége, II. Lipót király, a Szabad Állam szuverén ura, állítólag megbízta egyik alattvalóját, aki magas pozíciót tölt be a Sziámi Királyságban (elégg nagy számban és igen erős vállalkozó kedvvel vannak ott jelen ezek a belgák), hogy tanulmányozza kínai munkaerő toborzásának lehetőségét Kongó számára.”⁴² Egy tanulmányról van tehát szó, amelynek tárgya az angol lapban már tényként jelent meg. Érdekes a konzul zárójeles megjegyzése, amely bár a belgákat kissé lenéző hangnemű ugyan, de mégis komolyan veszi őket, mi több, némi irigységgel kevert bosszúság is kiérezhető belőle a belgák Sziámban elért sikerei miatt. Ami II. Lipót-féle terv megvalósulásának a valószínűségét illeti, Jouffroy d’Abbans komoly kétsége-

³⁹ *Biographie coloniale belge*, tome IV, Académie Royale des Sciences Coloniales, Bruxelles, 1955. 763-768.

⁴⁰ *Biographie coloniale belge*, tome I, Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1948. 801.

⁴¹ „Jusqu’à présent, pas un seul Chinois n’a pris la direction dont il s’agit.” Jouffroy d’Abbans levele Delcasséhoz, Szingapúr, 1899. február 2. AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série, Congo Belge, Politique intérieure, vol. 1 (1896-1905).

⁴² „Sa Majesté le Roi Léopold II, Souverain de l’Etat Libre, aurait chargé un de ses sujets occupant une haute situation dans le Royaume de Siam (ils sont là en assez grand nombre et très entreprenants, ces bons Belges), de mettre à l’étude la possibilité de recruter la main d’oeuvre chinoise pour le Congo.” Jouffroy d’Abbans levele Delcasséhoz, Szingapúr, 1899. február 2. AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série, Congo Belge, Politique intérieure, vol. 1 (1896-1905).

ket fogalmazott meg: „Még ha kulik ezreit lehet is felfogadni, azért nem mennek ők akárhova, még akkor sem, ha a bérüket, a hazaúttjukat stb. garantálják is. A kínaiak rendkívül jól értesültek.”⁴³ Ezt követően elmesélte a korábbi malaka-szoroszi gyarmati tisztviselő, Sir William Maxwell esetét, aki két évvel korábban, miután Lagos kormányzójává nevezték ki, ötszáz kulit akart toborozni a nyugat-afrikai partokra, de csak tizenkettő állt kötélnek. Ezek a kínaiak mindenféle hányattatást elszenvedtek a megérkezésük folyamán, köztük a civilizációs sokkot is. A túlélők nagyon gyorsan visszajöttek Szingapúrba, és „elképesztő leírást adtak az afrikai pokolról, melyet fekete, vad, vérszomjas démonok népesítenek be, és olyan hihetetlen állatok, amelyek az apokalipszis fenevadját is megszégyenítik... Ezek a beszámolók bejárták a szorosokat, a Holland Kelet-Indiákat és egész Kínát.”⁴⁴

Jouffroy d'Abbans ezután pontosított, kijelentve, hogy azt nem lehet mondani, hogy általánosságban Afrika nem vonzó a kuliknak, ám Kongó Szabad Állam gondjai sem ismeretlenek erre felé: „A Belga Kongóból [sic!] érkező hírek, Lothaire őrnagy expedíciójának lemeszárlása,⁴⁵ a bennszülött csapatok áru-lása olyan ismert tények az írástudó kínaiak számára, amelyeket erős túlzásokkal mesélnek és terjesztenek tovább, s melyek nem járulnak hozzá ennek a nyugat-afrikai gyarmatnak a népszerűsítéséhez a kínaiak és általában az ázsiaiak körében.”⁴⁶ Nem állíthatjuk, hogy a konzul ne ismerte volna ezt a brit gyarmatot és a lakosságát: korábban, 1879 és 1881 között konzulátusi írnokként dolgozott itt, mielőtt 1898-ban konzullá nevezték volna ki.⁴⁷

Stephen Pichonnak,⁴⁸ Franciaország 1897 és 1901 között Pekingbe akkreditált rendkívüli küldöttjének és teljhatalommal felruházott követének levele április 21-én érkezett a miniszter irodájába, és Delcassé a szingapúri konzuljuk véleményének megerősítését olvashatta ki belőle: „A pekingi Belga Nagykövetségén gyűj-

⁴³ „Si des milliers de coolies sont disponibles, ils ne sont pas disposés à aller n'importe où, même si leurs salaires, leur rapatriement, etc. sont garantis. Les Chinois sont absolument renseignés.” Jouffroy d'Abbans levele Delcasséhoz, Szingapúr, 1899. február 2. AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série, Congo Belge, Politique intérieure, vol. 1 (1896-1905).

⁴⁴ „...ont fait des descriptions épouvantables de l'enfer africain peuplé de démons noirs, féroces, avides de sang, d'animaux fantastiques qui rendraient des points à la bête de l'apocalypse... Ces récits ont fait le tour des Détroits, des Indes Néerlandaises et de la Chine entière.” Jouffroy d'Abbans levele Delcasséhoz, Szingapúr, 1899. február 2. AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série, Congo Belge, Politique intérieure, vol. 1 (1896-1905).

⁴⁵ Az Hubert Lothaire által vezetett vegyes, állami és a *Société Anversoise* vállalat egységeiből álló menetoszlopok 1898 augusztusi lemeszárlásáról van szó. A budzsáknak ez a lázadása nagy sajtóvisszhangot kapott a briteknél 1898 decemberében és 1899 januárjában. MARCHAL, Jules: *L'Etat Libre du Congo: paradis perdu. L'histoire du Congo 1876-1900*, Volume 2. Paula Bellings, Borgloon, 1996. 86-87.

⁴⁶ „Les nouvelles venues du Congo Belge, le massacre de l'expédition du major Lothaire⁴⁶, la trahison des troupes indigènes, faits connus des Chinois lettrés, racontés et propagés à grands renforts d'hyperboles, ne sont pas de nature à populariser cette colonie de l'Ouest africain parmi les Chinois et les Asiatiques en général.” Jouffroy d'Abbans levele Delcasséhoz, Szingapúr, 1899. február 2. AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série, Congo Belge, Politique intérieure, vol. 1 (1896-1905).

⁴⁷ AMAE, Personnel (személyi állomány), Dossiers individuels (egyéni anyagok), 2e série, n° 819.

⁴⁸ AMAE, Personnel (személyi állomány), Dossiers individuels (egyéni anyagok), 2e série, n° 1210.

tött értesülések alapján ez a hír valószínűleg téves, és nem került sor kínai kulik Kongóba vitelére a pár évvel korábbi balszerencsés kísérletek óta, amikor a Matadiból Stanley Poolhoz vezető vasút építéséhez vittek kulikat. Mindenesetre néhány mezőgazdasággal foglalkozó kínai kivándorlót állítólag támogattak abban, hogy Kongóba utazzanak abból a célból, hogy a rizstermesztést ott meghonosítsák.”⁴⁹

Összegzés

Láthattuk, hogy II. Lipót alapötlete, hogy a Matadi–Stanley Pool vasút építéséhez kínai kulikat fogadjon fel, korántsem volt rendkívüli esemény a korban. A nagyhatalmak az európai földrészen kívül majdnem mindenhol használtak ázsiai munkaerőt. Ám Kongóban a körülmények egyáltalán nem voltak kedvezők sem a kevés kínai túlélésére, hát még letelepedésükre nézve. A második toborzás híret olvasva a francia minisztereknek az járhatott a fejükben a már fentebb felsorolt érveken kívül, hogy a berlini konferencia óta II. Lipót a gyarmati világ olyan tényezőjévé nőtte ki magát, akivel számolni kellett. Bár számos meglepő vagy egyenesen megalomániás ötlete csupán délibábnak bizonyult, már nem lehettek biztosak abban, melyiket vegyék komolyan, miként Jean Stengers is találóan megjegyezte: „II. Lipót nem a hagyományos értelemben vett játékos volt, soha nem látogatta a játéktérmet. Ám politikai értelemben az a típusú játékos volt, aki abban a hitben ringatja magát, hogy övé a „tuti kombináció” – a gyarmati kombináció. Kongóban játszott, és nyert.”⁵⁰ Mindenki jól tette tehát, ha alaposan megvizsgálta a király újabb terveit, nehogy később meglepetés érje.

A francia gyarmatügyi miniszter egy másik szempontot is mérlegelhetett, mégpedig azt, hogy Francia Kongónak is szüksége lett volna vasútvonalra, mivel Kongó Szabad Állam éppen csak megnyitott vonalát használta katonai szállítmányainak a szárazföld belsejébe juttatására.⁵¹

⁴⁹ „D’après les informations recueillies à la Légation de Belgique à Pékin, cette nouvelle serait erronée et il n’y aurait pas eu d’introduction de coolies chinois au Congo belge depuis les tentatives malheureuses faites il y a plusieurs années lors de la construction du Chemin de fer de Matadi à Stanley Pool. Tout au plus, quelques émigrants chinois, agriculteurs de profession, auraient été encouragés à se rendre au Congo pour y introduire la culture du riz.” Pichon levele Delcasséhoz, a Francia Köztársaság kínai Nagykövetsége, Peking, 1899. március 5. AMAE, Correspondance politique et commerciale, Nouvelle série, Congo Belge, Politique intérieure, vol. 1 (1896-1905).

⁵⁰ „Léopold II n’était pas un joueur, au sens classique du terme; il n’a jamais fréquenté les salles de jeu. Mais politiquement, c’est le type de joueur qui croit posséder une martingale infailible – la martingale coloniale. Au Congo, il a joué, et il a gagné.” STENGERS, Jean: Léopold II et l’Association Internationale du Congo, IN: Le Centenaire de l’Etat Indépendant du Congo. Recueil d’études, Académie Royale des Sciences d’Outre-mer, Bruxelles, 1988. 51-75: 67.

⁵¹ Kongó Szabad Államnak az 1898-as fasodai incidensben játszott szerepéről és II. Lipót ezzel kapcsolatos elképzeléseiről részletesen magyarul lásd SZABÓ Loránd: *Két Kongó határán. (Adalékok a fasodai incidens hátteréhez)*, IN: FISCHER Ferenc – MAJOROS István – VONYÓ József (szerk.): *Dél-Európa vonzásában. Tanulmányok Harsányi Iván 70. születésnapjára*, University Press, Pécs, 2000. 305-325.

Ezenfelül a Marchand százados vezette Nílus-expedíció kudarca után, jóllehet a francia politika ezen a vidéken elég zavaros volt,⁵² a csádi stratégia jelentősége megnőtt, és Guillaingt akár ez is ösztönözhetette volna, hogy utánozza II. Lipót toborzóakcióját,⁵³ ha utóbbi netán sikerrel jár.

⁵² BOUCHE, Denise: *Histoire de la colonisation française*, Tome second, *Flux et reflux (1815-1962)*, Fayard, Paris, 1991. 77.

⁵³ Érdekes, hogy néhány évtizeddel később a franciák valóban alkalmaztak kínaiakat ezen a vidéken. Az akkor még alig ismert Georges Simenon írt Georges Caraman álnéven egy novellának is beillő hosszúságú cikket 1933-ban a J. Ferenczi et Fils kiadó *Police et Reportages* című képes hetilapjába „*Cargaisons humaines*” (Emberszállítmányok) címmel (18. szám: 1933. augusztus 24.), melyben arról írt, hogy Matadiból Bordeaux-ba tartó útja során kétszáz kínai is velük utazott, akik a hírhedt Brazzaville-Pointe-Noire vasút építésén dolgoztak, mivel a helyi munkaerő túl könnyen belehalt. Emiatt a francia hatóságok kínai és annami (vietnami) munkásokat szerződtettek, akik két évig dolgoztak, és „több mint a felük túlélte”. („*Je me souviens d'une traversée de Matadi à Bordeaux. On avait embarqué deux cents Chinois et je comprenais mal leur présence à l'Equateur. - Ils ont travaillé au fameux chemin de fer de Pointe-Noire, me dit-on. On a d'abord essayé la main-d'œuvre indigène, mais les nègres mouraient trop facilement. Alors on est allé chercher en Extrême-Orient des Chinois et des Annamites. Ceux-ci ont travaillé deux ans ici. - Des morts ? - On en ramène plus de la moitié de vivant...*”) A cikk egy gyűjteményes kötetben újra megjelent: SIMENON, Georges: *À la recherche de l'homme nu. Mes apprentissages 2*, Union générale d'Éditions, Paris, 1976. (SIMENON 23-44: 34.) Erős kontrasztot képez ezzel és némi ellentmondást mutat az egy évvel korábban Simenonnak saját nevén a Gallimard kiadó *Voilà* című képes hetilapjába „*L'heure du nègre*” (A néger ideje) címmel írt cikksorozatából a harmadik (83. szám: 1932. október 22.), az „*Au bout de la voie*” (Az út végén) című írásában szereplő - erős írói sarkítással élő - „*statisztika*”, mely szerint a Congo-Océan (Brazzaville-Pointe-Noire) vasút átlagosan talpfánként egy néger és kilométereként egy fehér életébe kerül. (Ma az összes áldozat számát mintegy 16-20.000 főre becsülik. Egy kilométeren 1 666 talpfát kellett lefektetni, miközben a vasútvonal nagyjából 510 km-es, tehát ez esetben több mint 850 000 áldozata lett volna az építkezésnek...) Végül már nem is számolták a veszteséget, olyan elrettentő volt. Simenon itt is megemlíti, hogy emiatt sok kínait szerződtettek, de azután már egész kis hajók is elegendőnek bizonyultak a túlélők hazaszállítására. („*Aujourd'hui, dans l'Afrique équatoriale, le Congo-Océan tue en moyenne un nègre par traverse et un Blanc par kilomètre. Au début, on avait décidé en haut lieu de verser cent francs d'indemnité à la femme de chaque indigène mort sur les chantiers. On a dû rapporter cette mesure. Par économie? Non pas! Mais ces versements exigeaient une comptabilité et cette comptabilité permettait d'établir en fin d'année le nombre des morts. C'était trop effrayant. Alors, puisque le nègre, chez lui, mettait si peu de bonne volonté à ne pas mourir, on fit venir des Chinois, par cargaisons entières. De tout petits bateaux eussent amplement suffi à rapatrier les survivants.*” SIMENON. 45-106: 70).

